

АНОТАЦІЯ

Хома В. П. Концепт *САМОВІДЧУЖЕННЯ* / *SELF-ALIENATION* у когнітивно-стилістичному вимірі (на матеріалі англomовної науково-фантастичної прози ХХ-ХХІ століть). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії з галузі знань 03 Гуманітарні науки зі спеціальності 035 Філологія. – ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», Івано-Франківськ, 2020.

У дисертації на основі антропоцентричного та міждисциплінарного підходів уперше здійснено комплексне дослідження лінгво- і семантико-когнітивних ознак концепту *САМОВІДЧУЖЕННЯ* / *SELF-ALIENATION*, реалізованого в англійському лінгвокультурному просторі, та виявлено номінативні одиниці сучасної англійської мови й іконічні елементи, які слугують засобами реалізації досліджуваного концепту в англomовній науково-фантастичній прозі ХХ-ХХІ століть.

Опрацьовано теоретичні положення вивчення концепції самовідчуження у сучасній науковій парадигмі знань, згідно з якою самовідчуження є процесом, що відбувається у самій людині, її свідомості як внутрішньоособистісний конфлікт індивіда, екстраполюється на природу, соціальні інститути, матеріальні й духовні цінності, що веде до знеособлення та усереднення особистості, дегуманізації людських відносин, відчуття ізольованості, безпорадності, страху. В англomовній картині світу поняття самовідчуження використовується у філософському, правовому, психологічному, соціологічному й медичному дискурсах.

Спостережено, що антропоцентричне переосмислення проблематики особистісного відчуження, причин і наслідків виникнення почуття відчуження між людьми, під якими розуміють припинення близьких, дружніх відносин, внутрішнє відштовхування і збайдужіння, відокремленість, що пов'язані з анонімністю, відсутністю взаємності, неможливістю бути «почутим», ізольованістю особистості від свого соціального оточення, перебуває у центрі досліджень відносно нової сфери знань, *біоетики*, яка

охоплює аспекти взаємодії науки і моралі. Вибір англomовних прозових творів науково-фантастичної літератури ХХ-ХХІ століть зумовлений кореляцією таких проблем біоетики, як поєднання біологічного знання із пізнанням системи людських цінностей, із темами, які висвітлює «м'яка» наукова фантастика. Однією з таких є морально-етичні проблеми генного втручання у людський організм шляхом клонування та непередбачувані наслідки у системі ціннісних орієнтацій людей, порушення яких може призвести до втрати ідентичності й індивідуальності, деперсоналізації та самовідчуження.

У дисертаційній роботі концепт визначено як абстрактне ментальне утворення, комплексну культурно-ментально-мовну одиницю, яка охоплює три рівні (поняттєвий, ціннісний, образний), що забезпечують її зв'язок із мовою (концепт опредметнюється, об'єктивується у мові), культурою (концепт обумовлюється, детермінується культурою) і свідомістю (концепт знаходиться, лежить у свідомості). Виявлено, що концепт *САМОВІДЧУЖЕННЯ / SELF-ALIENATION* є актуальним онтологічним об'єктом лінгвокультурних і лінгвокогнітивних досліджень як комплексний полівалентний конструкт людської свідомості й буття. В англomовних прозових творах науково-фантастичної літератури ХХ-ХХІ століть концепт *САМОВІДЧУЖЕННЯ / SELF-ALIENATION* реалізується як художній багаторівневий когнітивний конструкт, що вирізняється емоційно-експресивною маркованістю й особливими образами, експлікованим вербальними знаками.

Однією із характерних рис сучасної постмодерної літератури є переважання у прозових творах проблематики самовідчуження як художньої категорії. Виявлено, що ім'я концепту *САМОВІДЧУЖЕННЯ / SELF-ALIENATION* відсутнє в англomовних прозових творах науково-фантастичної літератури ХХ-ХХІ століть, а його абстрактний та імпліцитний зміст реалізується лексемами-конституентами його імені та їхніми синонімами. Номінативне поле досліджуваного концепту охоплює прямі й непрямі мовні засоби, які репродукують його структуру. Конкретне значення імені

концепту *САМОВІДЧУЖЕННЯ* / *SELF-ALIENATION* (внутрішня відстороненість особи від оточуючого її світу та результат психоемоційного виснаження чи хворобливого стану), яке складається з двох конститuentів – лексем *self* та *alienation*, детерміновано на основі дефініційного аналізу: з'ясовано його семантичну структуру, і виявлені значення згруповано у 6 лексико-семантичних варіантів кожної з його лексем-компонентів.

У рамках польової моделі дослідження концепту встановлено набір лексико-семантичних значень ядрової і периферійної зони його номінативного поля, ядро якого складається з поєднання значень найчисельніших лексико-семантичних варіантів кожної з його лексем-компонентів, а саме: (а) *набір таких психоемоційних властивостей, як особистісні характеристики, здібності та поведінка людини, що робить її відмінною від інших індивідуальністю*; (б) *усвідомлення людиною власної ідентичності*; і (в) *відчуття відчуженості чи ізольованості від певного суспільства, місця, групи, інших людей*). Значний словотвірний потенціал і синтаксичну сполучуваність лексем-вербалізаторів концепту оприявлюють спільнокореневі слова (33 слова лексеми *alien* і 16 слів лексеми *self* на матеріалі 14 джерел) та словосполучення (27 ідіом і 7 стійких словосполучень лексеми *self* і 11 словосполучень лексеми *alien*), які утворені, здебільшого, суфіксальним, префіксальним і префіксально-суфіксальним способами. Більшість фразеологічних одиниць із компонентом *self* відображають риси характеру людини та її емоційний стан, а словосполучення із компонентом *alien*, головним чином, висвітлюють особливості сприйняття автохтонами чужинців.

У результаті здійснення лексико-семантичної категоризації концепту виокремлено 11 категоріальних сем лексеми *self* (*interests, identity, personality, individual, individuality, body, person, nature, oneself/yourself, character, personification*) і 13 категоріальних сем лексеми *alien* (*state, act/action, transfer, feeling, estrangement, condition, separation, right, sense/sensation, isolation, effect, lack, process*), які розширюють і збагачують лексичне

наповнення концепту *САМОВІДЧУЖЕННЯ / SELF-ALIENATION*. У рамках компонентного аналізу лексем-компонентів концепту виявлено, що лексему *self* конституюють такі семи: *one's own, personality, the individual, being, individuality, the ego, identity, nature, person*; у той час, як лексему *alienation* дефініюють такі семи: *detachment, to distance, mental illness, emotional distress, estrangement, depersonalization, separation, hostility, disaffection, connection, insanity, to turn away*; а словосполучення *lack of awareness* є об'єднуючим для двох лексем, оскільки у ньому простежується кореляція лексем *awareness :: self* та *lack :: alienation*.

У рамках лексикографічного аналізу встановлено 94 синоніми лексеми *alienation* і 63 синоніми лексеми *self*, що визначаються компактною ядровою зоною (лексеми *estrangement, disaffection* і *ego*) і репрезентативною крайньою периферією, представленою численними вузькоспеціалізованими термінами у різних галузях знань. Корпус синонімів лексеми *alienation* згруповано у 3 синонімічні ряди (*Process / Condition / State, Behaviour* і *Mental illness / Disorder / Problems*), а лексеми *self* – у 2 синонімічні ряди (*(Person's) character* і *Psychology*). Аксіологічний аспект концепту *САМОВІДЧУЖЕННЯ / SELF-ALIENATION* розкривається шляхом аналізу значень 51 лексичного синоніма лексем-конституентів імені концепту на основі 260 маркованих контекстів: синонімічні одиниці до компонента *self* актуалізують меншу кількість (5) концептуальних ознак, ніж лексеми-синоніми до компонента *alienation* (6), але є більш репрезентативними стосовно контекстних реалізацій (63,8% і 36,2% відповідно). Відтак, постулюємо, що негативне оцінне ставлення до феномену самовідчуження переважає в англomовній науково-фантастичній прозі XX-XXI століть.

За допомогою метафоричних концептуальних моделей, детермінованих на основі аналізу поняттєво-ціннісного рівня, маніфестовано образно-ціннісний рівень концепту. Установлено, що лексема *self* як один із найбільш продуктивних конститутивних вербалізаторів, що актуалізується у художньому тексті через такі основні лексеми, як '*personality*' (*особа, особистість*), '*body*' (*тіло*), '*identity*' (*особистість*), '*individuality*'

(індивідуальність, особа), виступає цільовим доменом концепту *САМОВІДЧУЖЕННЯ* / *SELF-ALIENATION*, у той час як лексична одиниця *alienation* набуває вербальної репрезентації, що втілюється у вихідних доменах концепту різноманітними лексемами, за допомогою яких у контексті творів об'єктивується феномен самовідчуження. На матеріалі англomовної науково-фантастичної прози ХХ-ХХІ століть виявлено діапазон МКМ у кількості 17 концептуальних метафор, найчастотнішими з яких є *SELF IS CONTAINER* (32,5 %), *SELF IS DISCLOSURE* (11,7 %), *SELF IS DIGITAL UNIT* (11,7 %), *SELF IS PROTECTION* (8,3 %) і *SELF IS LIQUID* (6,7 %). З'ясовано, що 9 метафоричних концептуальних моделей мають негативне аксіологічне забарвлення, а 8 – позитивне.

Шляхом семантико-асоціативного осмислення концептуальних метафор виявлено 398 смислових атрибутів, що відображають польову структуру смислового рівня досліджуваного концепту: а) ядро (3 одиниці), представлене найчастотнішими смисловими атрибутами, що характеризуються переважачим позитивним аксіологічним забарвленням; б) ближня периферія (12 одиниць) з превалюванням позитивно асоційованих атрибутів; в) дальня периферія (32 одиниці), що містить рівнозначну кількість атрибутів як позитивного, так і негативного характеру; г) найбільш чисельна крайня периферія (351 одиниця), в основному, негативно актуалізованих смислових атрибутів.

Установлено, що у художньому тексті англomовної науково-фантастичної прози ХХ-ХХІ століть лексичні одиниці (*isolation, lack, separation, alone, estrange, lonely, hostility, disaffection, solitude, rupture, disunion, unbalance* тощо) та синтаксичні стилістичні засоби (порівняння, градації, антитези, різних видів повторів), якими виражаються емоції, пов'язані зі самовідчуженням, реалізують емотивний характер досліджуваного концепту. Зазначені засоби виконують функцію емотивних репрезентантів концепту і використовуються для створення емоційно напруженого контексту, який акцентує відчуття самовідчуження.

Разом з тим, виявлено продуктивність графічних засобів для актуалізації концепту *САМОВІДЧУЖЕННЯ / SELF-ALIENATION*, які на рівні контексту поруч із вербальними, призначені для розкриття його смислу в рамках художнього тексту і виконують прагматичну функцію впливу на читача. З'ясовано, що у науково-фантастичній літературі письменники часто використовують іконічні елементи, основними з яких є різні види піктограм, емблем, логотипів, карикатур, коміксів, емотиконів тощо, в яких концентруються вітальні уявлення людини. Ці стилістичні засоби використовуються для відтворення образної системи та інтенсифікації вербального вираження концепту в англomовній науково-фантастичній прозі XX-XXI століть і передають негативне оцінне ставлення авторів до феномену самовідчуження.

Здійснений комплексний аналіз англomовної науково-фантастичної прози XX-XXI століть засвідчує, що компоненти концепту *САМОВІДЧУЖЕННЯ / SELF-ALIENATION* сформували його бінарну сутність – абстрактну і конкретну. Абстрактність репрезентує лексема *alienation*, якою позначено тривалий чи постійний процес, спосіб поведінки особи та медичну проблему у контексті віддалення, розходження у поглядах, розлучення, передачі прав власності, байдужості й недружелюбності. Конкретна сутність концепту об'єктивована лексемою *self*, яка відтворює ідентифікацію індивідуальності з властивими їй особистісними рисами та розкриттям внутрішньої сутності людини.

Ключові слова: концепт, феномен самовідчуження, англomовна науково-фантастична проза, концептуальний аналіз, концептуальна метафора, польова структура концепту, смисловий атрибут, іконічні засоби вираження.

ABSTRACT

Khoma, V. P. The concept *SELF-ALIENATION* from a cognitive and stylistic perspective (a study of twentieth- and twenty-first-century English-language science fiction). – Manuscript.

Thesis for a Doctor of Philosophy degree, field of study 03 Humanities, specialty 035 Philology. – State Higher Educational Institution “Vasyl Stefanyk Precarpathian National University”, Ivano-Frankivsk, 2020.

In the framework of anthropocentric and interdisciplinary approaches, the thesis provides the basis for a comprehensive research of linguistic and semantic cognitive features of the concept *SELF-ALIENATION* in the English language and culture as well as nominative units of contemporary English and iconic elements as means for the realization of the concept in twentieth- and twenty-first-century English-language science fiction.

According to the scientific paradigm, self-alienation is defined as a process taking place within the person, his/her consciousness as an intrapersonal individual conflict which extrapolates on nature, social institutions, wealth, and spiritual values. In turn, this leads to depersonalization, lack of personal responsibility, dehumanization of human relations, the feeling of isolation, helplessness, and fear. In the English language world picture, the term *self-alienation* is used in philosophical, legal, psychological, sociological, and medical discourses.

Anthropocentric comprehension of the problems of individual alienation, reasons, and consequences of interpersonal estrangement meant as a termination of close and friendly relations, inner disaffection and indifference, separation, lack of rapport, isolation of an individual from their social surroundings are defined to be the focus of study of a relatively new discipline – bioethics. The choice of twentieth- and twenty-first-century English-language science fiction was determined by the correlation of the issues considered by bioethics (the unity of biological knowledge and cognition of human values system) and those raised by “soft” science fiction. The questions of gene interference in a human organism by cloning and its unpredictable consequences considered in terms of the system of human values are debated as moral and ethical problems. The violation of the

axiological basis of personal existence as a social being causes a lack of identity and individuality, depersonalization, or self-alienation.

The concept in the research is defined as an abstract mental formation, complex cultural, mental, and language unit consisting of three components (conceptual, evaluative, figurative) in connection with language (the concept is revealed in language), culture (the concept is determined by culture) and consciousness (the concept is situated or lies in consciousness). It is found out that concept *SELF-ALIENATION* is a topical ontological object of linguo-cultural and linguo-cognitive investigations as a complex polyvalent construct of a human being and human consciousness. In twentieth- and twenty-first-century English-language science fiction, the *SELF-ALIENATION* concept is realized as a fiction multilevel cognitive construct which is emotively and expressively marked with special verbally explicated images.

The prevalence of self-alienation problems in forms of a fictional category is considered one of the characteristic features of contemporary postmodern literature. It is worth noting that the name of the *SELF-ALIENATION* concept is missing in twentieth- and twenty-first-century English-language science fiction. Its abstract and implicit content is realized by the lexemes-constituents of the concept name and their synonyms. The nominative field of the concept comprises direct and indirect language means which reproduce its structure. The specific meaning of the name of the *SELF-ALIENATION* concept (*distancing of oneself from his/her surrounding and the result of psychological and emotional distress or affection*) is determined on the basis of the definition analysis of its two constituents (*self* and *alienation* lexemes). The semantic structure of the concept name is clarified well as the meanings of 6 lexico-semantic variants of each of its lexeme-components are clustered.

In terms of the field model, the set of lexico-semantic meanings of the core and peripheral zones of the nominative field of the concept was determined. The core of the concept comprises a combination of the meanings of the most frequent lexico-semantic variants of each of its lexemes-components, namely: (a) *a set of personal characteristics, such as personality, ability, and behavior, that make a*

person a total, essential, or particular being, a unique individual and different from others; (b) a person's awareness of his/her own identity and individuality; (c) the feeling of being alienated, withdrawn, or isolated from a particular society, place, or group. Considerable word-building potential and syntactic compatibility of the lexemes-verbalizers of the concept are created by a layer of derivative (common root) words (33 words from an *alien* lexeme and 16 words from a *self* lexeme based on the 14 sources) and word phrases (27 idioms and 7 word phrases of an *alien* lexeme and 11 word phrases of a *self* lexeme). They are coined mainly in a suffix, prefix, and prefix-suffix ways to determine the multifaceted and complex character of the concept. The majority of the phraseological units with a *self* component express the features of a person's character and his/her emotional state, while the word phrases with an *alien* component basically reveal the peculiarities of the autochthon perception of the foreigners.

On the basis of lexical-semantic analysis, 11 category semes of a *self* lexeme (*interests, identity, personality, individual, individuality, body, person, nature, oneself/yourself, character, personification*) and 13 category semes of an *alien* lexeme (*state, act/action, transfer, feeling, estrangement, condition, separation, right, sense/sensation, isolation, effect, lack, process*) which enlarge the lexical structure of the *SELF-ALIENATION* concept, are distinguished. The component analysis of lexemes-components of the concept revealed that a *self* lexeme is constituted by the semes: *one's own, personality, the individual, being, individuality, the ego, identity, nature, person*; and *alienation* lexeme is defined by such semes as *detachment, to distance, mental illness, emotional distress, estrangement, depersonalization, separation, hostility, disaffection, connection, insanity, to turn away*. The word phrase *lack of awareness* integrates both lexemes since its meaning includes the correlation between lexemes *awareness :: self* and *lack :: alienation*.

In the process of the lexicographic analysis, 94 synonyms of an *alienation* lexeme and 63 synonyms of a *self* lexeme were identified. They determine a compact core zone (*estrangement, disaffection, and ego* lexemes) and an utmost (back) periphery with numerous highly specialized terms from various scientific

fields. Synonyms of an *alienation* lexeme are grouped into 3 synonymic ranges (*Process / Condition / State, Behaviour* and *Mental illness / Disorder / Problems*), while a *self* lexeme is structured by 2 synonymic ranges (*(Person's) Character* and *Psychology*). The axiological aspect of the *SELF-ALIENATION* concept is revealed through the analysis of the meanings of 51 lexical synonyms of the lexemes-constituents of the name of the concept in 260 marked contexts. Accordingly, units synonymic with a *self* component actualize less (5) conceptual features than lexemes-synonyms with an *alienation* component (6), thus, being more representative with regard to the context realizations (63,8% and 36,2%, respectively). Consequently, negative evaluation of the self-alienation phenomenon prevails in twentieth- and twenty-first-century English-language science fiction.

Metaphoric conceptual models defined as a result of the conceptual-evaluative level analysis manifest the figurative-evaluative level of the concept. It is determined that a *self* lexeme is one of the most productive constituent verbalizers actualized in fictional texts by lexemes 'personality' (*особа, особистість*), 'body' (*тіло*), 'identity' (*особистість*), 'individuality' (*індивідуальність, особа*). It is nominated as a target domain of the *SELF-ALIENATION* concept. The lexical unit *alienation* is verbally represented and embodied in source domains of the concept by various lexemes which explicate the self-alienation phenomenon in fictional contexts. A range of 17 metaphoric conceptual models or conceptual metaphors is constructed on the basis of English-language science fiction. Conceptual metaphors SELF IS CONTAINER (32,5 %), SELF IS DISCLOSURE (11,7 %), SELF IS DIGITAL UNIT (11,7 %), SELF IS PROTECTION (8,3 %) i SELF IS LIQUID (6,7 %) are most frequently used in fictional contexts. It is determined that 9 metaphoric conceptual models have negative axiological connotations of meaning and 8 are positively marked ones.

On the basis of semantic-associative comprehension of conceptual metaphors, 398 semantic attributes are revealed. They represent the field structure of the semantic level of the concept under investigation, i.e.: *a*) the core (3 units) that is represented by the most frequent semantic attributes characterized by prevailing positive axiological connotation of meaning; *b*) the near periphery (12

units) comprising predominantly positively marked attributes; c) the far periphery (32 units) containing an equipollent quantity of positively and negatively expressed attributes; d) the most numerous utmost periphery (351 units) of mainly negatively marked attributes.

It is determined that the emotive aspect of the concept is represented in twentieth- and twenty-first-century English-language science fiction by lexical units (*isolation, lack, separation, alone, estrange, lonely, hostility, disaffection, solitude, rupture, disunion, unbalance, etc.*) and syntactic stylistic means (comparison, gradation, antithesis, various kinds of repetition) which express emotions connected with self-alienation. The efficiency of graphic means for the realization of the *SELF-ALIENATION* concept is stated. They are used to reveal the sense of the concept within fictional contexts as well as verbal means. It is ascertained that iconic elements gained special popularity in science fiction. Various kinds of pictograms, emblems, logotypes, caricatures, comics, emoticons are the main iconic elements that reproduce figurative system, intensify the vertical expression of the concept in twentieth- and twenty-first-century English-language science fiction, and convey the negative axiological attitude of the authors to self-alienation phenomenon.

A comprehensive analysis of science fiction indicates that the components of the *SELF-ALIENATION* concept represent its binary essence: abstract and specific. Its abstract nature, represented by an *alienation* lexeme, is revealed as a prolonged or perpetual process, the manner of personal behavior, and a medical problem in the context of distancing, breach, divorce, transfer of ownership, indifference, and unfriendliness. The specific nature, realized by a *self* lexeme, is characterized as self-identification of individuality with intrinsic features and inner self of a person.

Key words: concept, self-alienation phenomenon, English-language science fiction, conceptual analysis, conceptual metaphor, field structure of the concept, semantic attribute, iconic expressive means.

Список публікацій здобувача за темою дисертації

Статті у наукових фахових виданнях України:

1. Хома В. П. До проблеми концепту у тексті художнього твору. *Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка* / ред. В. Ільницький, А. Душний, І. Зимомря. Дрогобич, 2019. Вип. 24. Т. 2. С. 143–147.

2. Хома В. П. Експлікація ядрової лексеми-вербалізатора концепту *SELF-ALIENATION* у лексикографічних джерелах. *Закарпатські філологічні студії*. Ужгород, 2018. Вип. 5. Т. 1. С. 110–114.

3. Хома В. П. Лексичне наповнення концепту *SELF-ALIENATION* в англomовній картині світу. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського Серія: Філологія. Соціальні комунікації*. Київ, 2018. Т. 29(68). С. 62–66.

Статті у зарубіжних виданнях:

4. Хома В. П. Концептуальна метафора як засіб реалізації концепту *SELF-ALIENATION* / *САМОВІДЧУЖЕННЯ* в англomовному науково-фантастичному дискурсі. *World Science*. 2020. № 1(53). Vol. 3. С. 27–33. doi: 10.31435/rsglobal_ws/31012020/6908.

Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

5. Хома В. П. Антропоцентричний характер проблематики біоетики. *Освіта та наука у мінливому світі: проблеми і перспективи розвитку: матеріали міжнародної наукової конференції*. (м. Дніпро, 29-30 березня 2019 р.). Дніпро, 2019. Ч. II. С. 285–286.

6. Хома В. П. До проблеми трактування феномену самовідчуження з філософсько-антропологічних позицій. *Розвиток сучасної освіти і науки: результати, проблеми, перспективи. Аксіологічні аспекти в розвитку науки та освіти* / ред. Я. Гжесяк, І. Зимомря, В. Ільницький. (Конін – Ужгород – Херсон – Кривий Ріг, 30 листопада 2018 р.). Конін – Ужгород – Херсон – Кривий Ріг, 2018. С. 359–360.

7. Хома В. П. Концепт *SELF-ALIENATION* як художній концепт. *Пріоритетні напрямки розвитку науки: XXVIII міжнародна інтернет-конференція*. (м. Вінниця, 18 березня 2019 р.). Вінниця, 2019. Ч. 4. С. 71–74.
8. Хома В. П. Лексико-семантична категоризація лексеми *self* у контексті вербалізації концепту *SELF-ALIENATION*. *Perspectives of world science and education: 4th international scientific and practical conference*. (December 25-27, 2019). Osaka, 2019. P. 935–941.
9. Хома В. П. Особливості висвітлення поняття самовідчуження у лексикографічних джерелах. *Розвиток філологічних наук: європейські практики та національні перспективи: міжнародна науково-практична конференція*. (м. Одеса, 26-27 жовтня 2018 р.). Одеса, 2018. С. 78–80.
10. Хома В. П. Словотворення як основа лексичного наповнення концепту *SELF-ALIENATION*». *Актуальні проблеми розвитку природничих та гуманітарних наук: збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції*. (м. Луцьк, 5 грудня 2019 р.). Луцьк, 2019. С. 493–495.